

קְרִיסְטִין פּוֹן דֶּר קְרוֹנֶה

העיתונות של מדעי היהדות בגרמניה, 1933 – 1939

תרגם מגרמנית: גדי גולדברג

במכתב מאפריל 1939 אל איזמר אֶלְבּוֹגֶן (Ismar Elbogen, 1874 – 1943), שזמן קצר קודם לכן היגר לניו יורק, מדווח ליאו בַּק (Leo Baeck, 1873 – 1956) על סדרה של פרסומים שהיה ממונה עליהם באותו זמן.¹ ביניהם היו גם גיליונות השנה ה-83 והאחרונה של כתב העת המדעי החשוב ביותר של היהדות הדוברת גרמנית, הירחון להיסטוריה ולמדע של היהדות (*Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*), במהלך פוגרום נובמבר 1938 נחרב הסמינר התיאולוגי היהודי בברסלאו (*Das Jüdisch-Theologische Seminar in Breslau*) שבו הועסק העורך האחרון של ה-MGWJ, איזאק הַיִנְמַן (Isaak Heinemann, 1876 – 1957). אחרי הגירתו של הַיִנְמַן לפלשתינה החליף אותו בַּק בתפקידו. במכתבו לאֶלְבּוֹגֶן הדגיש בַּק, תחילה בקשר למהדורה של מדרש לספר דברים,² שהייתה גם היא בשלבי הכנה, שהמעורבים בפרויקט עושים ככל שביכולתם "לסיימו בכבוד", והוסיף בהתייחס ל-MGWJ:

"הרי זו גם הסיבה [...] שבגללה אנחנו רוצים לתת לירחון כרך סיום מכובד, איננו רוצים שישומו קץ לפעילותנו סתם כך. אני מקווה שהוא יראה אור ויעשה רושם ראוי לשמו, ואולי בשל כך גם יזכה לתחייה ביום מן הימים, בדרך כלשהי ובמקום כלשהו."

¹ Baeck an Elbogen. Berlin-Schöneberg, Am Park 15, den 25.4.39, in: Ismar Elbogen Collection, LBI NY AR 64/ MF

515, Leo Baeck (I/5)

הופיע בתוך:

Michael A. Meyer, ed., Leo Baeck Werke: Briefe, Reden, Aufsätze (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2003), vol. 6, pp. 568–570.

² Finkelstein, Louis; Saul Horowitz, eds., Sifre 'al Devarim. Sifre Devarim: Siphre ad Deuteronomium (Berlin: Jüdischer Kulturbund, 1939), vol. 5

ראה אור לפני כן בסדרת הפרסומים של "החברה לקידום מדעי היהדות" (*Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums*).

התקווה לתחייה³ לא הייתה עתידה להתממש, וגם המשאלה להעניק ל-MGWJ סיום מכובד לא התגשמה בסופו של דבר. הגיליונות של 1939, שנת הפרסום האחרונה, הופיעו באיחור של שנתיים בצורת שנתון. אמנם נאספו בו, בהתאם לכוונתו של פֶּק, שפע של מאמרים מאת חוקרים יהודים מובילים – רק מאמרה של זֶלמה שטרן (Selma Stern, 1890 – 1981) על הדיונים בפרוסיה בשאלת האמנציפציה של היהודים נפל קורבן לצנזורה – אבל מהדורה אחרונה זו לא הגיעה בתחילה לקהל. מיד אחרי הדפסתה בשנת 1941 החרימ הגסטפו את המהדורה והשמיד אותה. הסיום המכובד הוענק לכתב העת רק ב-1963, עם פרסומה של הדפסה חוזרת, שבה נכלל בנספח גם מאמרה המצונזר של זֶלמה שטרן. מקס גרינְוֶלְד (Max Grünwald, 1899 – 1992), אשר ב-1939 תרם מאמר על ההיסטוריוגרפיה היהודית, הופקד כעת על הפרסום. בהקדמתו להדפסה החוזרת העיר:

“עם הכרך הזה באה לסיומה הפעילות הספרותית העשירה של יהדות גרמניה, שבתקופה הנאצית התחזקה דווקא ושבאמצעותה שמרו המדוכאים על חיוניות רוחנית ומוסרית. ההתכתבות המסובכת והמפרכת שקיימו ליאו פֶּק ועמיתיו עם מחברי המאמרים המתפרסמים כאן, היא מן ההתכתבויות האחרונות עם יהודים מחוץ לגרמניה. ה-MGWJ, שראה אור ערב השמדת יהודי אירופה ובעצם תהליך חיסולה של יהדות גרמניה, היה התבטאותה הקולקטיבית האחרונה.⁴”

כבר בדברים אלה גרינְוֶלְד קובע כמה תובנות היכולות לשמש לצורך העיון בפרסומי העיתונות של מדעי היהדות בגרמניה הנציונל-סוציאליסטית: ראשית, התפקיד שנודע לפרסומים הללו ככמה חשובה, גם אם לא בלעדית, לקיום הדיונים האינטלקטואליים של היהדות הדוברת גרמנית, ושנית, הפעלתנות הראויה לציון של הפובליציסטיקה היהודית-גרמנית בכללותה.⁵ השנה האחרונה של MGWJ נמנית אפוא לא רק עם "ההתבטאויות הקולקטיביות האחרונות" של יהדות גרמניה, אלא בראש ובראשונה של מדעי היהדות. כעבור זמן קצר בלבד, בשנת 1942, חדל לפעול בית המדרש הגבוה למדעי היהדות (Die Hochschule für die Wissenschaft des Judentums), שב-1934 הורד לדרגת בית ספר בלבד. בכך הגיעו לקצן, לכל הפחות בתוך גבולות גרמניה, תולדותיה של תנועה מדעית, אשר מאז שנות העשרים של המאה התשע-עשרה הייתה שותפה מהותית לעיצוב

³ לאמיתו של דבר, אחרי 1933 הייתה מחשבה להעביר לחוץ לארץ מוסדות מובילים של מדעי היהדות. במסגרת זו נערכו דיונים גם על המשך פעילותו של MGWJ השו:

Christhard Hoffmann, Daniel R. Schwartz, "Early but Opposed — Supported but Late: Two Berlin Seminaries which Attempted to Move Abroad", *The Leo Baeck Institute Yearbook* 36 (1991), pp. 267–304. 304-301.

Max Grünwald, "Vorwort zum Reprint", *MGWJ* 83 (1939) (Reprint: Tübingen, 1963), p. vi ⁴

⁵ בעניין זה השוו בין השאר:

Kerstin Schoor, *Vom literarischen Zentrum zum literarischen Ghetto: deutsch-jüdische literarische Kultur in Berlin zwischen 1933 und 1945* (Göttingen: Wallstein Verlag, 2010)

הדיונים האינטלקטואליים של היהדות הדוברת גרמנית ואף שינתה מן היסוד את הבנת ההיסטוריה היהודית והתרבות היהודית.⁶

מדעי היהדות וכתבי העת שלהם

מדעי היהדות נוסדו בגרמניה במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה. על ידי אימוץ מתודות ורעיונות של המדע המודרני, ובייחוד באמצעות הנהגת דרכי החשיבה ההיסטורית, התנתקו מדעי היהדות מעקרונותיה של הלמדנות היהודית המסורתית; ואף-על-פי-כן הם ראו בעצמם את משיכי דרכה המודרניים. המסורת היהודית של הוראה ולימוד הוכפפה להיסטוריזציה, והפנמת עקרונות היסוד של המדע המודרני חוללה בה מהפכה. לצד השאיפה לידע אוניברסלי הונהגו כעת גם צורות חדשות של הצגה וייצוג פומביים. מאז המאה השמונה-עשרה שימשו כתבי העת המדעיים פורום לתקשורת בין מלומדים ולדיונים מדעיים, פורום ששימש לא רק להצגת תובנות מחקריות ולדיון בהן, אלא גם זירה למשא ומתן בנוגע להשתייכות ומוניטין.⁷

כבר המייסדים של מדעי היהדות, חברי "האגודה לתרבות ולמדע של היהודים" (Verein für Cultur und Wissenschaft der Juden, 1819 – 1824), הכירו בצורך להיפתח לציבור המתעניין. נוסף על אירועי לימוד שערכו והרצאות שנתנו, הם ייסדו את **כתב העת למדעי היהדות** (*Zeitschrift für die Wissenschaft des Judenthums*, 23/1822), כתב העת המדעי היהודי הראשון, שאף העניק למדעי היהדות המודרניים את שמם. במרוצת המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים התווספו כתבי עת רבים ושימשו במה למחקרים המגוונים

⁶ בנוגע להיסטוריה של מדעי היהדות ראו:

Ismar Schorsch, *From Text to Context. The Turn to History in Modern Judaism*, (Hanover: University Press of New England, 1994); Michael A. Meyer, "Two Persistent Tensions within Wissenschaft des Judentums", *Modern Judaism* 24 (2004), pp. 105–119; David N. Myers, "The Ideology of Wissenschaft des Judentums", in Daniel H. Frank, Oliver Leaman, eds., *History of Jewish Philosophy* (London: Routledge, 1997), pp. 706–720.

⁷ בנוגע להתהוותם וחשיבותם של כתבי עת מדעיים ראו:

Mitchell Ash, "Räume des Wissens – was und wo sind sie? Einleitung in das Thema", *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte* Ute Schneider, "Die Funktion wissenschaftlicher Rezensionenzeitschriften im 19. und 20. Jahrhundert", *Zeitschrift für die Geschichte der Gelehrtenrepublik im Zeitalter von Leibniz und Lessing* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 2005), pp. 279–291.

על ההיסטוריה היהודית והתרבות היהודית, ובכך לא זו בלבד שפיצו על תהליך מיסודם המדשדש והבלתי מספק של מדעי היהדות, אלא גם הגשימו את אופיים הטרנס-לאומי המובהק.⁸

העיתונות של מדעי היהדות פנתה בראש ובראשונה לציבור המקצועי או לקהל המתעניין וגיבשה מנעד רחב של צורות ופורמטים – החל בשנתונים שיועדו להפצה של רעיונות מדעיים, עבור ברבעונים וירחונים שהתמחו כל אחד בתחום מסוים, וכלה במוספים מדעיים בשבועונים יהודיים. מגוון לא פחות מכך היה קהל היעד, שהקיף לא רק חוקרים, יהודים ולא יהודים כאחד, אלא לעתים קרובות גם את הציבור היהודי הרחב. בייחוד כתבי העת המדעיים היהודיים במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה שאפו לחולל השפעה חברתית, שנשענה על דהף אמנציפטורי ושזכתה לחשיבות בעיקר בדיונים בסוגיית הרפורמה הדתית. בשליש האחרון של המאה התשע-עשרה נוסדו פרסומים שמיקדו את פעילותם בפופולריזציה של הידע ושל המדע, ונתנו בכך מענה לניכור שהתהווה בין מדעי היהדות לדרישות היומיום של חיי הקהילה, ניכור שהיה תוצאה של תהליכי ההתמחות וההתמקצעות.⁹

המנעד של העיתונות המדעית היהודית הגרמנית אחרי 1933 משקף את רוחב היריעה הזו. מלבד הירחון להיסטוריה ולמדע של היהדות שהוזכר לעיל, המנעד כולל את המתכונת החדשה, השנייה, של כתב העת להיסטוריה של היהודים בגרמניה (*Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland*, 1929-1937), ואת כתב העת השחר: ירחון של היהודים בגרמניה (*Der Morgen. Monatsschrift der Juden in Deutschland*, 1925-1938). נוסף על שלושת הפרסומים האלה, שיוצגו להלן בהרחבה, הופיעו השנתון להיסטוריה יהודית ולספרות יהודית (*Jahrbuch für jüdische Geschichte und Literatur*, 1898-1938), שמטרתו הייתה פופולריזציה של הידע ושל המדע, וכן הסקירות השנתיות של הסמינרים לרבנים, שאמנם דיווחו בראש ובראשונה על התפתחויות מוסדיות בסמינרים הללו עצמם, אבל פרסמו בקביעות גם חיבורים מדעיים.

1933 – רציפות בעתות משבר

⁸ לתמונה כללית השוו:

Kerstin von der Krone, *Wissenschaft in Öffentlichkeit. Die Wissenschaft des Judentums und ihre Zeitschriften* (Berlin: De Gruyter, 2012).

לעקרונותיהם של מדעי היהדות הייתה השפעה מעבר למרחב השפה הגרמנית. זו הושגה בחלקה בעקבות הגירתם של חוקרים לצפון-אמריקה, למשל, ובחלקה כתוצאה מאופן התקבלותם של כתבים רלוונטיים של מדעי היהדות, ובהם כתבי עת מדעיים. במקרה של *MGWJ*, שמאו ומתמיד הייתה לו חשיבות מיוחדת, אפשר למצוא ראיות לכך בכל הנוגע לשנות העשרים של המאה העשרים. הנתונים של בית הדפוס מראים שבערך רבע מגיליונות כל מהדורה נמכר בחוץ לארץ. ראו: „Informationen der Druckerei Schatzky (Breslau) zur Druckauflage und zum Absatz der *Monatsschrift*, Akten der Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums”, Stiftung „Neue Synagoge Berlin – Centrum Judaicum“ Archiv. (Gesamtarchiv der deutschen Juden): CJA, 1, 75 C Ge 4, Nr. 49-57.

⁹ Krone, *Wissenschaft in Öffentlichkeit*, pp. 56–100

שנת 1933 לא חלפה בלי להותיר חותם על מדעי היהדות, על השחקנים הפעילים בהם ועל מוסדותיהם. חוקרים איבדו את מקומות העבודה שלהם באוניברסיטאות ובמכוני מחקר, עקב ההרעה המתמשכת בתנאי הפעילות החוקיים, הפוליטיים והכלכליים הוגבלה יכולת הפעולה של ארגונים ומוסדות חינוך יהודיים. העיתונות המדעית היהודית, כמוה ככל פרסומי העיתונות היהודיים, נפגעה מן הצנזורה החיצונית ומן הצנזורה העצמית שאימצו בעקבותיה המחברים והעורכים, על כך נוספו איסור המכירה בקיוסקים ובחנויות ספרים כלליות החל ב-1935, וכן איסור ההפצה למי שאינם יהודים החל ב-1937.¹⁰ האיסור הכמעט מוחלט על פעילות של העיתונות היהודית בעקבות פוגרום נובמבר 1938 פגע גם בפרסומים המדעיים, למעט יוצא מן הכלל אחד, כפי שנזכר לעיל: ה-MGWJ.

קביעתו של הרברט פרידן, ולפיה החל ב-1933 נעשו העיתונות היהודיים ל"אמצעי תקשורת מקיפים", נכונה, עם זאת, רק באופן מוגבל לגבי כתבי העת המדעיים, כפי שנראה להלן.¹¹ הפרסומים הללו נשארו בראש ובראשונה נאמנים למשימתם, להפיץ תובנות מדעיות ולהעמידן לדיון, ותכופות התייחסו בעקיפין בלבד לתנאים ההולכים ומשתנים של החיים היהודיים בגרמניה. שינוי משמעותי של הקו התוכני, ועמו הרחבה של נקודת המבט, התחוללו רק ב-*Der Morgen*, כפי שיוצג להלן.

המדע מחייב – ה"ירחון להיסטוריה ולמדע של היהדות" (*Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft*)
(*des Judentums, MGWJ*)

כתב העת הזה, שייסד ב-1851 זכריה פראנקל (*Zacharias Frankel*, 1801 – 1875), היה הכלי הפובליציסטי החשוב ביותר של מדעי היהדות, ולנוכח קרבתו בעשורים הראשונים של פעילותו אל הסמינר התיאולוגי היהודי

¹⁰ בנוגע לתנאים ולאופייה של העיתונות היהודית בשנות הנציונל-סוציאליזם השוו:

.Herbert Freedon, *Die Jüdische Presse im Dritten Reich* (Frankfurt am Main: Jüdischer Verlag im Suhrkamp Verlag, 1987)

רחוק מכוונו האנליטי של פרידן, ובכל זאת אינפורמטיבי, הוא המחקר הזה:

Katrin Diehl, *Die jüdische Presse im dritten Reich. Zwischen Selbstbehauptung und Fremdbestimmung* (Tübingen: De Gruyter, 1997).

¹¹ ב-1933 התחוללה תמורה רדיקלית בעולם העיתונות היהודי. מפרסומים שפנו רק אל תחומים חלקיים של הקיום היהודי הם נעשו לאמצעי תקשורת מקיפים". ראו 53, *Freedon, Die jüdische Presse im dritten Reich*.

בברסלאו, הוא שימש כנציג של היהדות הקונסרבטיבית, הפוזיטיבית-היסטורית, שנוסדה בברסלאו.¹² החל בשלהי המאה התשע-עשרה, המאפיין הזה של כתב העת הלך ונדחק אל השוליים, והוא נעשה כמעט חסר חשיבות עם ייסודה ב-1902 של "החברה לקידום מדעי היהדות" (Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums), שמכאן ואילך הייתה המוציא לאור שלו.¹³ בראשית המאה העשרים היה ה-MGWJ כתב עת מקצועי ביותר שאיגד חיבורים מדעיים בדיסציפלינות הקלאסיות של מדעי היהדות – הספרות, ההיסטוריה והפילוסופיה היהודיות – בתוספת סקירות על פרסומים חדשים רלוונטיים. מלבד זאת הכיל כתב העת מדי פעם כתבות אחרות, בייחוד הספדים ובראש ובראשונה מידע על פעילויות של "החברה".¹⁴

בהשוואה לכתבי עת מדעיים יהודיים אחרים הפגין ה-MGWJ, לכל המאוחר מראשית המאה העשרים, מידה גדולה של יציבות בכל הנוגע לתדירות הופעתו ולהיקפו. הטמעתו של כתב העת במסגרות הארגוניות של "החברה לקידום מדעי היהדות" חיזקה את מעמדו המוביל וסיפקה ביטחון כלכלי שלא נודע כמותו עד אז ושֶׁאֶפְשֶׁר לכתב העת לצלוח בשלום אפילו משברים קשים.¹⁵ ההרעה בתנאים הפוליטיים והכלכליים, שהתחילה ב-1933 והלכה והחריפה

¹² בנוגע לראשיתו של ה-MGWJ ראו:

Andreas Brämer, "Die Anfangsjahre der Monatsschrift für die Geschichte und Wissenschaft des Judentums (1851-1868). Kritische Forschung und jüdische Tradition im Zeitalter der Emanzipation", in Michael Nagel, ed., *Zwischen Selbstbehauptung und Verfolgung: deutsch-jüdische Zeitungen und Zeitschriften von der Aufklärung bis zum Nationalsozialismus* (Hildesheim: Olms, 2002), pp. 139–157.

להרחבה השוו:

Kurt Wilhelm, "Die Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums. Ein geistesgeschichtlicher Versuch", in Guido Kisch, ed., *Das Breslauer Seminar. Jüdisch-Theologisches Seminar (Fraenckelscher Stiftung) in Breslau 1854-1938* (Tübingen: J.C.B. Mohr, 1963), pp. 327–349.

¹³ כבר עם הפקדת מלאכת ההוצאה לאור בידיהם של מרקוס בְּרַאן (Marcus Brann, 1849 – 1920) ודוד קאופמן (David Kaufmann, 1852 – 1899) החלה התמקצעות שבאה לידי ביטוי בתהליכי העריכה ובאיכות המאמרים, ולְוֹתָה בענייניו הולכת וגוברת של הדיונים המדעיים.

¹⁴ כך, לדוגמה, הופיעו בו בקביעות הדוחות העסקיים של "החברה לקידום מדעי היהדות" וכן הפרוטוקולים של ישיבותיה.

¹⁵ חברי "החברה לקידום מדעי היהדות" קיבלו עותק חינם של ה-MGWJ, לעיתים קרובות יחד עם השנתון להיסטוריה יהודית ולספרות יהודית. בכל הנוגע להיקפו ולרציפות הופעתו היו השנים 1904 – 1913 התקופה היציבה ביותר של ה-MGWJ, כלומר בין הזמן שבו פרסה עליו "החברה לקידום מדעי היהדות" את חסותה ובין מלחמת העולם הראשונה; בתקופה זו התפרסמו שישה גיליונות דו-חודשיים לשנה בהיקף שנתי כולל של יותר מ-760 עמודים. בזמן המלחמה ולאחריה חלו תנודות ניכרות. במחצית הראשונה של שנות העשרים הסיבה לכך לא הייתה רק המשבר הכלכלי, אלא גם שינויים מערכתיים עקב מותו של העורך הוותיק מרקוס בְּרַאן. היקפם ומחזוריות הופעתם של גיליונות כתב העת התייצבו החל ב-1926, ועניין זה לא השתנה גם בשנות השלושים.

בהתמדה בשנים הבאות, פגעה כמובן גם ב-MGWJ, ואף-על-פי-כן, בניגוד לפרסומים דומים, הוא הפגין המשכיות ראויה לציון.¹⁶

אם נביא בחשבון את התמחותו המקצועית והמדעית של ה-MGWJ, הרי שתחילה אין זה מפתיע במיוחד לגלות שכמעט אי-אפשר למצוא בו התייחסות ישירה למצב הפוליטי ששרר החל ב-1933, תגובות כלשהן לחוויית ההדרה והדיכוי. רק בדוחות העסקיים של "החברה" ובפרוטוקולים של ישיבותיה הלכו והצטברו ראיות למצוקות פיננסיות, לירידה במספר החברים ולקשיים ארגוניים בנוגע לפרויקטים קיימים – גם בגלל המספר ההולך וגדל של חוקרים יהודים שעזבו את גרמניה. ואולם מלבד הערה על הגירתו של איזאק היינמאן, העורך הוותיק, בסוף 1938,¹⁷ יש בהם רק סימנים מעטים להשלכות ישירות על עבודתו של ה-MGWJ.¹⁸ בדומה לכך, אין בהם אלא אזכורים נדירים לדיונים על הכיוון התוכני של כתב העת או בשאלות בנוגע לפורמט. יוצאת דופן היא הערה קצרה בפרוטוקול של ישיבת הוועד של "החברה" מיום 30 במאי 1934, ולפיה לא התקבלה ההצעה לפרסם מעתה ואילך את כתב העת כולו בעברית, מאחר ש"כל מיני חברים בוועד, בארץ ומחוצה לה", הביעו את התנגדותם.¹⁹

שינויים מבניים באו לידי ביטוי בצורות אחרות, למשל בגידול במספר רשימות הביקורת, שעכשיו לא היו מקיפות כפי שהיו לפני. האופי האינפורמטיבי של רשימות אלו עמד בבירור במוקד, ונוסף על כך, עתה הן דיווחו, יותר מאשר בעבר, על כתבי עת ופרסומים בעברית ובאנגלית.²⁰ מדור סקירת הספרים, ששולב בכתב העת עוד לפני 1933, נתן מידע נוסף על כותרים חדשים רלבנטיים וייחד מקום נרחב יותר ויותר להצגת פרסומים, שאמנם לא היו מדעיים בטבעם במלוא מובן המילה, אבל סיפקו מענים לאתגרים החדשים. עם אלה נמנו, למשל, ספרי הדרכה להגירה לפלשתינה, ספרים ללימוד עברית, ספרי מבוא שהקנו את יסודות ההיסטוריה היהודית והתרבות היהודית, ומהדורות חדשות של יצירות ספרותיות, כמו, למשל, עץ היהודים (*Die Judenbuche*) מאת אנטה פון דרוֹסְטֶה-הילסהוף (Annette von Droste-Hülshoff).

היצירה האחרונה הזאת מעניינת מכיוון שיחד עם **נתן החכם** של לְסִינג היא נמנית עם העיבודים הספרותיים הידועים ביותר של הדיונים על האמנציפציה של היהודים בשלהי המאה השמונה-עשרה ובראשית המאה התשע-עשרה. תולדות האמנציפציה, כמו תולדות היהודים בעת החדשה בכלל, משכו את תשומת ליבם של

¹⁶ למרות עיכובים פה ושם בהפצתם של גיליונות אחדים, עד 1938 הוסיפו לראות אור מדי שנה שישה גיליונות דו-חודשיים של ה-MGWJ. בממוצע פורסמו 480 עד 520 עמודים בשנה, וההיקף מעולם לא ירד מתחת ל-430 עמודים. הכרך השנתי הגדול ביותר – שהיה תוצאה, בין השאר, של שינוי הפורמט – היה זה של שנת 1939, עם כ-620 עמודים.

¹⁷ "Geschäftsbericht der Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums", *MGWJ* 83 (1939), pp. 629–630

¹⁸ ה-MGWJ מוזכר בעיקר בפרוטוקולים של הישיבות. אלה מכילים מידע על בית הדפוס, על ההפצה ועל חלוקת עותקים לחברי "החברה".

¹⁹ "Protokoll der Sitzung des Ausschusses der Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums am Mittwoch, dem 30. Mai 1934", *MGWJ* 78 (1934), pp. 380–382.

²⁰ רשימות של תוכן העניינים של כתבי עת עבריים הודפסו ברשימות הביקורת הללו בעברית במלואן, למשל ב-1934, עמ' 377, וב-1936, עמ' 370–371. יותר מכך, ב-1938 כותרות החיבורים העבריים הנסקרים הופיעו בכתב עברי בתוכן העניינים של כתב העת. עם זאת, הסקירות עצמן נכתבו בגרמנית.

היסטוריונים יהודים כבר לפני 1933, והחל ב-1933 הן נעשו לאחד הנושאים החשובים ביותר בחיבורים ההיסטוריים המדעיים שהופיעו בעיתונות של מדעי היהדות ובפרסומים פובליציסטיים יהודיים אחרים.²¹ השבר היסודי שאירע עקב תפיסת השלטון בידי הנציג-סוציאליסטים וכתוצאה מן התהליך המתמשך של הדרה פוליטית ומשפטית של יהודי גרמניה, שיווה לעיסוק בתולדות האמנציפציה – נוכח "קץ האמנציפציה" – ישירות ודחיפות יוצאות דופן.

מוקד תמטי זה בא לידי ביטוי ב-MGWJ בראש ובראשונה בחיבורים על הדיונים הפרוסיים בשאלת האמנציפציה בתחילת המאה התשע-עשרה – ב-1934, לדוגמה, בחיבור מאת פריץ פרידלנדר (Fritz Friedländer, 1901 – 1980),²² וב-1939 במאמרה של זלמה שטרן,²³ שבסופו של דבר נאסר לפרסום, ושגרסה מקוצרת שלו כבר הופיעה בנובמבר 1935 בכתב העת *Der Morgen*.²⁴ פרידלנדר ושטרן בחנו את תולדות האמנציפציה של היהודים בהקשר היסטורי רחב, ובייחוד על רקע הדיונים בני התקופה על המדינה והאומה. שאלת מעמד המשפטי והאזרחי של היהודים קיבלה כאן תפקיד מפתח, ובה היה תלוי, לדברי פרידלנדר, לא פחות מאשר "גורלה המוסרי של האומה".²⁵ קורט שטיילשווייג (Kurt Stillschweig, 1905 – 1955), היסטוריון של המשפט, טען דברים דומים בכמה וכמה חיבורים שבהם דן בשאלת זכויות המיעוטים ובמעמדם של היהודים בצרפת, באוסטריה וברוסיה.²⁶ "שאלת היהודים" הייתה כרוכה לבלי הפרד עם דיונים בני התקופה בנוגע לאומה הגרמנית ולצביונה החוקתי המדיני, וכן בנוגע למערכות המשפט הלאומית והבינלאומית, ובכלל זה "חוק העמים" [החוק הבינלאומי]. כמו זלמה שטרן, גם שטיילשווייג פירסם מאמר מקוצר ב-*Der Morgen*, ובו תיאר את סוגיית זכויות המיעוטים של יהודי מזרח-אירופה בתור אמנציפציה שנייה, שעניינה זכויות קולקטיביות, וזאת לעומת האמנציפציה הראשונה בראשית

Guy Miron, "Emancipation and Assimilation in the German-Jewish Discourse of the 1930s", *Leo Baeck Institute Yearbook* 48 (2003), pp. 165–189; idem, *The Waning of Emancipation: Jewish History, Memory, and the Rise of Fascism in Germany, France, and Hungary* (Detroit: Wayne State University Press, 2011)

Fritz Friedländer, "Der Kampf um die preußische Judenemanzipation im Jahre 1833", *MGWJ* 78 (1934), pp. 288–305²²

Selma Stern-Täubler, "Der literarische Kampf um die Emanzipation in den Jahren 1816–1819", *MGWJ* 83 (1939),²³
(Reprint: Tübingen, 1963), pp. 645–666

Selma Stern, "Die Judenfrage in der Ideologie der Aufklärung und Romantik", *Der Morgen* 11.8 (1935–36), pp. 339–348²⁴

Friedländer, *Der Kampf um die preußische Judenemanzipation*, p. 305²⁵

Kurt Stillschweig, "Die nationalitätenrechtliche Stellung der Juden im alten Österreich", *MGWJ* 81 (1937), pp. 321–340;²⁶
idem, "Die Judenemanzipation im Licht des französischen Nationalbegriffs", *ibidem*, pp. 457–478; idem, "Die nationalitätenrechtliche Stellung der Juden in den russischen und österreichischen Nachfolgestaaten während der Weltkriegsepoche", *MGWJ* 82 (1938), pp. 217–248

המאה התשע-עשרה, אשר העניקה זכויות פרט ליהודי מערב-אירופה ומרכזה.²⁷ לדבריו, שני המודלים הללו של אמנציפציה לא קידמו ביטחון ממשי ליהודים.²⁸

בדיון שני, שנפרש גם הוא על גבי דפי ה-*MGWJ* ו-*Der Morgen*, אם כי בצורה אחרת, נעשה ניסיון להגדיר מחדש את התיאולוגיה היהודית, ובה בעת הועמד לדיון יחסה לפילוסופיה (היהודית). כמו במקרה של העיון מחדש בתולדות האמנציפציה, גם הדיון הזה לא התפתח לראשונה על רקע האירועים של שנת 1933. עם החוקרים החשובים ביותר שהשתתפו בדיון הזה נמנו אלכסנדר אלטמן (Alexander Altmann, 1906 – 1987), הנס-יואכים שְפֶס (Hans-Joachim Schoeps, 1909 – 1980) ומקס וינר (Max Wiener, 1882 – 1950). השלושה פירסמו מאמרים ב-*MGWJ*, ובייחוד בשנים 1932 ו-1933 פירסמו חיבורים שהטביעו את חותמם על הדיון בנושא בשנים הבאות. שְפֶס פירסם ב-1932 את חיבורו **אמונה יהודית בזמן הזה**,²⁹ שאליו התייחס אלכסנדר אלטמן בהרחבה כעבור שנה בחיבורו **מהי תיאולוגיה יהודית?**³⁰ ב-1933 הופיע גם **הדת היהודית בעידן האמנציפציה** מאת מקס וינר, שבו הציג הלה סיווג של תולדות האמנציפציה מנקודת המבט של ההיסטוריה של הרעיונות, והראה כי דווקא מתוך התמורה היסודית שבפניה עמדו יהודי מרכז-אירופה, נולד הכורח לחשוב מחדש על היהדות, על הדת היהודית, ומכאן גם על התיאולוגיה.³¹ אמנם שלושת הפרסומים הללו, וכן חיבוריהם הבאים של אלטמן, שְפֶס ווינר במסגרת הדיון, הגדירו כל אחד את יסודותיה של תיאולוגיה יהודית בצורה שונה מאוד, אבל בה-בעת הם התייחסו התייחסות מכרעת זה לזה, וכמו כן עסקו בדיונים התיאולוגיים והפילוסופיים בני זמנם.³² בשביל שְפֶס, דבר האלוהים הוא שעמד בלב התיאולוגיה היהודית; בעיניו של אלטמן, לעומת זאת, ההלכה הייתה הגרעין של היהדות

Kurt Stillschweig, *Staatsrechtliche Wandlungen, Der Morgen* 12.10 (1936–37), pp. 441–446 ²⁷

²⁸ שם, עמ' 446.

Hans-Joachim Schoeps, *Jüdischer Glaube in dieser Zeit: Prolegomena zur Grundlegung einer systematischen Theologie des Judentums* (Berlin: Vortrupp Verlag, 1932) ²⁹

³⁰ החיבור פורסם תחילה כסדרת מאמרים בשבועון האורתודוקסי *Der Israelit*: 15 ביוני 1933, עמ' 3-4, 22 ביוני 1933, עמ' 3-4, 6 ביולי 1933, עמ' 4, 13 ביולי 1933, עמ' 5-6. הדפסה כחיבור נפרד עם אותה כותרת הופיעה ב-1933 בברלין.

³¹ "בחברה הנוצרית במערב-אירופה נמשך תהליך החילון יותר מאות שנים מאשר עשרות השנים שהוא נמשך ביהדות המפוזרת בתוכה. ואז נפתח בפני היהדות הזאת, שנעשתה חסרת כיוון, עולם פוליטי ותרבותי, עולם שלפי שמו נוטרל מבחינה דתית, ובכל זאת חשף לעין בגלוי את עברו הכנסייתי, את השלכות ההיסטוריה שלו. רק עכשיו עלתה וניצבה בפני התודעה היהודית השאלה: מה משמעותה של הדת? מה משמעותה של האמונה שלנו בשבילנו?" Max Wiener, *Jüdische Religion im Zeitalter der Emanzipation* (Berlin: Philo Verlag und Buchhandlung, 1933), p. 7.

³² השור:

Thomas Meyer, *Zwischen Philosophie und Gesetz. Jüdische Philosophie und Theologie von 1933 bis 1938* (Leiden: Koninklijke Brill NV, 2009) על אלכסנדר אלטמן ראו שם, עמ' 107-165.

והבסיס האפשרי היחידי לתיאולוגיה יהודית. מקס וינר ראה בעיסוק המדעי בהתגלות האלוהית את יסודה של התיאולוגיה היהודית.³³

כפי שהראה תומס מאייר (Thomas Meyer), הדיון בסוגיית התיאולוגיה היהודית היה כרוך לבלי הפרד בדיונים בני התקופה בסוגיית הפילוסופיה היהודית.³⁴ בדיון זה תפסה מקום מיוחד המחלוקת בין ליאו שטראוס (Leo Strauss) ליווליוס גוטמן (Julius Guttman) בשאלה, אם אפשר לפרש את הפילוסופיה היהודית כפילוסופיה של דת – מחלוקת שפרצה בעקבות פרסום **פילוסופיה של היהדות** (*Philosophie des Judentums*, ברלין, 1933) מאת גוטמן. ביקורתו של שטראוס על חיבורו של גוטמן ועל השימוש שעשה במושג "פילוסופיה של הדת" הייתה אמורה בתחילה להופיע כרשימת ביקורת ב-MGWJ, אבל לבסוף התפרסמה בחיבורו **דת וחוק** (*Religion und Gesetz*), שראה אור ב-1935 בהוצאת שוקן.³⁵ את מאמרו של מקס וינר ב-MGWJ, "פילוסופיה של הדת ודת", אפשר לקרוא כתוספת מאוחרת לדיון הזה וכהבעת עמדה על היחס בין תיאולוגיה לפילוסופיה.³⁶ לדעתו של וינר, הפילוסופיה של הדת היא שביל הגישה הפילוסופי אל הדת היהודית, ולכן היא גם בבחינת ניסיון הכרחי לרדת לחקר התוכן התיאורטי של ההתגלות האלוהית. אלא שהניסיון הזה צריך להביא תמיד בחשבון – וכאן טמונה הביקורת של וינר על הפילוסופיה היהודית החדשה – את דרישות החיים היהודיים, ועליו להציע תשובות על השאלות העולות מאורח חיים זה.³⁷

היסטוריה יהודית כהיסטוריה גרמנית – המתכונת השנייה של "כתב העת להיסטוריה של היהודים

"בגרמניה" (*Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland; ZGJD*)

כבר בין 1887 ל-1892 נעשה ניסיון ראשון להוציא לאור פרסום המתמחה במחקרים היסטוריים: **כתב העת להיסטוריה של היהודים בגרמניה** (להלן – ZGJD).³⁸ ב-1929 החל כתב העת להופיע במתכונת חדשה. הפרק

³³ שם, עמ' 131.

³⁴ Meyer, *Zwischen Philosophie und Gesetz*; idem, *Vom Ende der Emanzipation, Jüdische Philosophie und Theologie nach 1933* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2008)

³⁵ Meyer, *Vom Ende der Emanzipation*, p. 98

³⁶ Max Wiener, "Religionsphilosophie und Religion", *MGWJ* 83 (1939), pp. 569–581

³⁷ שם, עמ' 581.

³⁸ כתב העת ראה אור תחת שרביטו של לודוויג גייגר (Ludwig Geiger, 1848 – 1919), בנו של אברהם גייגר (1810 – 1874) ומטעמה של הוועדה ההיסטורית לתולדות היהודים בגרמניה (1885 – 1902) (Historische Commission für die Geschichte der Juden in Deutschland).

השני הזה של ה-ZGJD נפתח בדרישה לבחון את ההיסטוריה היהודית – בצורה ברורה יותר מכפי שנעשה קודם לכן – על רקע ההיסטוריה הכללית, ובמיוחד הגרמנית, וכן ביחסי הגומלין איתה.³⁹ בה בעת שולבו עתה בכתב העת תחומים תמטיים שקודם לכן זכו לתשומת לב מעטה בלבד – היסטוריה כלכלית, היסטוריה חברתית והיסטוריה משפטית. בניגוד למתכונת הראשונה, שהתמקדה בהיסטוריה של ימי הביניים, כעת ניתן משקל מיוחד למאמרים על תולדות יהודי גרמניה בעת החדשה. בכך הלך כתב העת בעקבות מגמה כללית שהסתמנה בהיסטוריוגרפיה היהודית-גרמנית מאז מלחמת העולם הראשונה.⁴⁰

כתב העת התפרסם בסופו של דבר בין 1929 ל-1937 בצורה לא סדירה בלבד, עובדה שההסבר לה נעוץ הן בנסיבות הופעתו בין המשבר הכלכלי העולמי לעליית הנציונל-סוציאליזם, והן בהיעדר קשר מוסדי, שהיה עשוי להבטיח אספקה של משאבים כלכליים ואנושיים בעתות משבר. יתכן גם שההפסקה הזמנית בפעילותו של כתב העת בין 1933 ל-1934 הייתה קשורה בהגירתו של רפאל שטראוס (Raphael Straus, 1887 – 1947), שניהל את סניף המערכת במינכן.⁴¹ את עצם זה שכתב העת בכל זאת חזר לפעילות ב-1935, אפשר לפרש כביטוי לצורך להעמיד פורום פומבי לחקר ההיסטוריה היהודית-גרמנית גם בנסיבות האלה ודווקא בהן. ה-ZGJD, כמוהו כ-MGWJ, נשאר גם בגרמניה הנציונל-סוציאליסטית מחויב בראש ובראשונה למדע, ועם זאת, המוקד התמטי שלו, כלומר ההיסטוריה היהודית-גרמנית, תבע במפגיע עוד יותר עיסוק בנסיבות הזמן. גיליון-נושא שהופיע לרגל מלאת תשע מאות שנה לקיומה של הקהילה היהודית בוורמיזא [וֹרְמִיזָא], התייחס – בעיקר בדברי ההקדמה של ראשות הקהילה⁴² – להתפתחויות בנות הזמן, אך בעיקר השתמש בדוגמה הזאת של אחת הקהילות היהודיות החשובות ביותר, כדי לתאר את ההיבטים השונים של ההיסטוריה בת מאות השנים של חיים יהודיים בגרמניה, וכן הציג, בהתאמה מלאה לתפיסה הפרוגרמטית של כתב העת, את הקשר הפנימי ההדוק שבין ההיסטוריה הגרמנית

³⁹ Raphael Straus, "Zur Forschungsmethode der jüdischen Geschichte", *ZGJD* 1 (1929), pp. 4–12

⁴⁰ Christhard Hoffmann, "Historicizing Emancipation: Jewish Historical Culture and Wissenschaft in Germany, 1912-1938", in Andreas Gotzmann, Christian Wiese, eds., *Modern Judaism and Historical Consciousness. Identities, Encounters, Perspectives* (Leiden: Koninklijke Brill NV, 2007), pp. 329–355, כאן, עמ' 346.

⁴¹ למערכת ה-ZGJD היו שני משרדים. שטראוס ניהל את סניף המערכת במינכן, ופריץ פרידלנדר – את זה שבברלין. בייחוד בשנים הראשונות מילא שטראוס תפקיד חשוב הרבה יותר. ב-1933 היגר שטראוס לפלשתינה וב-1945 המשיך לארצות הברית. ה-ZGJD תוכנן מלכתחילה להיות רבעון. החל ב-1931 הופיעו מדי שנה שלושה גיליונות, אם כי השני שבהם תמיד בצורת גיליון כפול, שבדרך כלל יוחד לנושא מרכזי מסוים. היקפו של כתב העת לא היה אחיד בין 1929 ל-1932 ועמד על כ-190 עד 360 עמודים לכרך שנתי. החל ב-1935 התייצב היקף כל כרך ועמד על כ-200 עד 220 עמודים. המערכת – או כפי שכונתה: "הנהלת הכתיבה" (Schriftleitung) – ישבה עתה בברלין והייתה מופקדת בידיו של אֶרְנֶסְט ג' לֹוֶנְטָל (Ernst G. Löwenthal).

⁴² "במהלך ההיסטוריה הארוכה ועתירת האירועים שלה, הקהילה שלנו, לפנינו 'אם בישראל', ידעה ימים גדולים ושמחים, אבל יותר מכך זמנים קשים וכואבים של סבל הרואי ומוות על קידוש השם. העבר הגדול הזה מטיל עליה חובות גם בנוגע לעתיד. ההנהלה החתומה על הדברים הללו מאמינה שיש לאל ידה למלא את אחת החובות הללו בכך שעל אף הדאגות והמצוקות הגדולות שהוטו על יהדות גרמניה, היא מכבדת ומציינת את השנה התשע מאות לקיומו של בית הכנסת באמצעות הוצאתו לאור של ספר הנצחה וזיכרון." "ראו Vorstand der israelitischen Religionsgemeinde Worms. Zum Geleit", *ZGJD* 5 (1935), p. 85

להיסטוריה היהודית.⁴³ בגיליון-נושא נוסף, שיוחד לתפקיד שמילא דוד פרידלנדר (David Friedländer) במחלוקות המוקדמות על האמנציפציה ובמחלוקות היהודיות הפנימיות בענייני חינוך, הרים ה-ZGJD תרומה נוספת להערכה מחדש של תולדות האמנציפציה היהודית.⁴⁴

הדרתם של חוקרים יהודים ממוסדות מדע גרמניים, וכפועל יוצא מכך גם מן הדיונים המדעיים הרחבים יותר, כמעט לא נדונה בעיתונות של מדעי היהדות. אותו הדבר נכון גם באשר לאופן התקבלותו של "חקר היהודים" הנציונל-סוציאליסטי, שאמנם קיבל התייחסות נרחבת בעיתונות השבועית היהודית, אבל כמעט לא שימש מושא לדיונים המדעיים.⁴⁵ מקרה יוצא דופן ונדיר בהקשר זה הוא מאמר של רפאל שטראוס ב-ZGJD מ-1936. במאמר שכותרתו "אנטישמיות בימי הביניים: דברים פרו דומו", ביקר שטראוס בחריפות את הדיסרטציה של וילהלם גראו (Wilhelm Grau, 1910 – 2000), שעסקה באנטישמיות ברננסבורג בימי הביניים.⁴⁶ שטראוס מתח ביקורת על הערכתו של גראו את האירועים הנוגעים לגירושם של יהודי רגנסבורג, על בחירתו במקורות הרלוונטיים ועל דרך טיפולו בהם, וטען שהן מגמתיות, ובהתחשב בידעויותיו הלוקות בחסר של המחבר על ההיסטוריה והתרבות היהודיות – גם יומרניות. אך מרכז הכובד של הביקורת היה נעוץ בליקוי מתודי, שגרם לשטראוס לפקפק בכך שאמות המידה המדעיות שהיו תקפות לפני באוניברסיטת מינכן, אמות מידה שהדיסרטציה של גראו קיבלה על עצמה, אכן הובאו בחשבון.⁴⁷ ואולם אופייה התקיף של הביקורת נבע בה-בעת מנסיבות ששטראוס לא חשף ברבים. התובנות של גראו התבססו באופן מהותי על מחקרים ראשוניים של שטראוס שטרם פורסמו וגראו השיג ממנו בדרכי מרמה באמתלה כלשהי.⁴⁸ למורת רוחו הרבה של שטראוס, הנהלת המערכת בראשותו של גידו קיש (Guido Kisch, 1889 – 1985) אפשרה לגראו לפרסם תגובה, וזו הודפסה יחד עם הערה מקדימה קצרה מאת המערכת, שהייתה בבחינת התנערות נוספת משטראוס.⁴⁹ בתגובתו ביקש גראו להפריך את הביקורת של שטראוס צעד אחד צעד, ולבסוף התמקד בהאשמה, ולפיה אין הוא בקיא די הצורך, כמוהו כהיסטוריונים

⁴³ החיבורים עסקו בהיסטוריה של קהילת ורמייזא בהקשר הרחב של ההיסטוריה היהודית-גרמנית, בהתייחס לסוגיות של היסטוריה משפטית, יחסה של הקהילה אל הקיזור הגרמני, וכן תולדות בית הכנסת בוורמייזא.

⁴⁴ החיבורים עסקו בתפקידו של פרידלנדר בדיונים על האמנציפציה, באיגרת שלו אל אב הכנסייה טלר (Probst Teller) ובפעילויות החינוכיות והפובליציסטיות, ובכללן תרגומו לסידור התפילה.

⁴⁵ לתמונה כללית השוו:

Dirk Rupnow, *Judenforschung im Dritten Reich. Wissenschaft zwischen Politik, Propaganda und Ideologie* (Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 2011)

על התגובות בקרב הציבור היהודי ראו שם, עמ' 239-248.

⁴⁶ Raphael Straus, "Antisemitismus im Mittelalter: ein Wort pro domo", *ZGJD* 6 (1936), pp. 17–24

⁴⁷ שם, עמ' 24.

⁴⁸ Rupnow, *Judenforschung im Dritten Reich*, pp. 231–239

⁴⁹ Wilhelm Grau, "'Antisemitismus im Mittelalter': ein Wort contra Raphael Straus", *ZGJD* 6 (1936), pp. 186–198

זו לשון ההערה המקדימה שהוסיפה המערכת: "ד"ר וילהלם גראו חש נפגע מאוד בכבודו המקצועי מן ההאשמה שהעלה ד"ר שטראוס בדבר מחקר לא מבוסס. אנו מצרים על ההאשמה הזאת, שלטענותיו של ד"ר גראו היא בלתי מוצדקת, ולשם הפרכתה העמדנו לרשותו מקום ככל שיידרש בכתב העת שלנו."

לא יהודים רבים, בהיסטוריה ובתרבות היהודיות.⁵⁰ גָּרָאוּ טען כי שטראוס כופר מן היסוד בכשירותם של מי שאינם יהודים לחקור את ההיסטוריה היהודית, וסיים בהכרזה ש"החוגים היהודיים [...] צריכים להבהיר לעצמם שאנחנו, הגרמנים, איננו רוצים לכתוב את ההיסטוריה של היהודים או של היהדות, אלא את ההיסטוריה של שאלת היהודים".⁵¹ מאחר ששטראוס דחה את הצעתה של המערכת להשיב על דבריו של גָּרָאוּ, טיעונו של האחרון בשבח "חקר היהודים" הנצינול-סוציאליסטי נותרו על כנם בלי כל תגובה.⁵² כפי שמראה דירק רופֶנוּ (Dirk Rupnow), סירובו של שטראוס היה נעוץ בהבדלים העצומים בינו ובין המערכת בנוגע להערכת השתלשלות האירועים.⁵³ ואולם ספק אם היה ביטוי כלשהו להסתייגויות של המערכת עוד לפני התערבותו של גָּרָאוּ, שכן הביקורת של שטראוס פורסמה למרות חריפותה. סביר יותר להניח שהדברים באו לכלל הערכה מחדש גם לנוכח ההשפעה ההולכת וגוברת של עמדתו של גָּרָאוּ, ואת ההערכה מחדש הזאת יש לשפוט על רקע מרחב הפעולה ההולך ומצטמצם של המערכת ומצבו השברירי של כתב העת.⁵⁴

יותר מפורום מדעי – "השחר: ירחון של היהודים בגרמניה" (Der Morgen. Monatsschrift der Juden in Deutschland)

כתב העת, שייסד ב-1925 הפילוסוף יוליוס גולדשטיין (Julius Goldstein, 1873 – 1929) ואשר מומן על ידי האגודה המרכזית של אזרחים גרמנים בני האמונה היהודית (Centralverein deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens [C.V.]),⁵⁵ היה מאז ייסודו פורום ייחודי בהקשר של העיתונות של מדעי היהדות. לפורום הזה הייתה אפשרות נרחבת יותר מזו של פרסומים אחרים לפתוח את הדיונים המדעיים לשאלות חברתיות עדכניות. ב-*Der Morgen* הופיעו מאמרים מדעיים ומסות על היסטוריה יהודית, על פילוסופיה יהודית ועל הדת היהודית, וכמו כן על היחס בין היהדות לנצרות. לאחר פטירתו של גולדשטיין ב-1929 המשיכו בתחילה מקס דינמן (Max Dienemann, 1875 – 1939) ואשתו של גולדשטיין, מרגרטה (1885 – 1960), את הקו התוכני הזה. בשנת

⁵⁰ Straus, "Antisemitismus im Mittelalter: ein Wort pro domo", p. 19

⁵¹ Grau, "Antisemitismus im Mittelalter", p. 198

⁵² הנוהג המקובל בכתבי עת מדעיים במקרה שבו מחברה של יצירה הביע הסתייגויות נרחבות מרשימת הביקורת עליה, היה להעניק לו תחילה את זכות התגובה, אבל בה-בעת לאפשר לכותב הסקירה להשיב על דבריו.

⁵³ Rupnow, *Judenforschung im Dritten Reich*, p. 237

⁵⁴ כך מסתמן ממכתב של שטראוס אל גיסו לודוויג פויכטוונגר (Ludwig Feuchtwanger), המצוטט אצל רופֶנוּ. שם, עמ' 237.

⁵⁵ האגודה נוסדה ב-1893, בתחילה כגוף למאבק באנטישמיות הגואה, ובהמשך נעשתה לגורם החשוב ביותר בייצוג האינטרסים הפוליטיים של יהודי גרמניה. על תולדותיה ראו:

Avraham Barkai, "Wehr Dich!". *Der Centralverein deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens (C.V.) 1893–1938* (München: C. H. Beck Verlag, 2002)

אברהם ברקאי, לבטי זהות על סף החידלון: האגודה המרכזית ויהודי גרמניה 1893-1938, יד ושם, ירושלים 2013; על *Der Morgen* ראו עמ' 142 והלאה.

הפעילות 1933 – 1934 קיבלו על עצמם הנס באך (Hans Bach, 1902 – 1977) ואווה רייכמן (Eva Reichmann, 1897 – 1998) את ניהול המערכת; הם שינו את תדירות הופעתו של כתב העת והפכו אותו מדו-ירחון לירחון. מכריע יותר היה השינוי שהנהיגו בכיוון התוכני של כתב העת – מזוורנל מדעי ל"מגזין חי של חוג התרבות היהודי-גרמני".⁵⁶ בלי לוותר כליל על תכנים מדעיים, הלכה וגדלה חשיבותם של הדיווחים על מצבם המשפטי, הפוליטי והחברתי של יהודי גרמניה – שינוי שאין לפרשו כהתנתקות מן הכיוון התוכני הקודם של כתב העת, אלא אפשר להעריכו כהיסט של הדגשים. הגם שתפוצתו של *Der Morgen* הייתה קטנה משמעותית מזו של השבועונים [היהודיים], נעשה כתב העת לפורום אינטלקטואלי חשוב בגרמניה הנציונל-סוציאליסטית.⁵⁷ רוחב היריעה של הטקסטים היה יוצא דופן הן מבחינת קשת הנושאים והן מבחינת סוגות הכתיבה – החל במסות בענייני השעה, עבור בטקסטים ספרותיים, וכלה בחיבורים מדעיים ורשימות ביקורת.

עוד לפני 1933 שימש *Der Morgen* במה לאינטלקטואלים, לפוליטיקאים ולחוקרים, שדנו ברדיקליזציה של החברה הגרמנית לא רק מנקודת מבט יהודית, אלא בחנו, לדוגמה, את שקיעתו של הליברליזם ואת ההיבטים המגוונים של האנטישמיות.⁵⁸ החל בפברואר 1933 נדפסו מאמרים ראשונים שעסקו בנציונל-סוציאליזם מנקודת המבט של תורת המשפט ומדעי החברה, והתמקדו בהשלכות החוקתיות והסוציו-פוליטיות הרחבות של השלטון הנציונל-סוציאליסטי.⁵⁹ עם המחברים נמנו שר המשפטים לשעבר גוסטב רַדְבְּרוּך (Gustav Radbruch, 1878 – 1949) והסוציולוג גוטפריד זְלוֹמוֹן (Gottfried Salomon, 1892 – 1964), שהדברים שעליהם כתבו נגעו להם גם נגיעה אישית לחלוטין, מאחר שהם איבדו את משרותיהם, אם בגלל השקפה פוליטית סוציאל-דמוקרטית (במקרה של רַדְבְּרוּך) ואם בשל המוצא היהודי (זלומון).⁶⁰

[Die Redaktion des *Morgen*, Hans Bach, Eva Reichmann], "In eigener Sache", *Der Morgen* 9 (1933–1934), p. 387 ⁵⁶

⁵⁷ בעניין זה השוו:

Sarah Fraiman, "The Transformation of Jewish Consciousness in Nazi Germany as Reflected in the German Jewish Journal *Der Morgen*, 1925–1938", in *Modern Judaism* 20 (2000), pp. 41–59

⁵⁸ שתי התמות נמצאות במוקד שנת הפרסום 1932–1933. בגיליון 1 (אפריל 1932) ובגיליון 2 (יוני 1932) נדפסו חיבורים רבים על הליברליזם, ובגיליון 4 (אוקטובר 1932) – על האנטישמיות.

⁵⁹ ראו בין השאר:

Gottfried Salomon, "Der totale Staat", *Der Morgen* 8.6 (1932–33), pp. 422–432; Gustav Radbruch, "Faschistisches Strafrecht", *ibid*, pp. 433–437; Kurt Wilk, "Vom totalen Staat", *Der Morgen* 9.5 (1933–34), pp. 284–294

⁶⁰ רַדְבְּרוּך נמנה עם חשובי המשפטנים ברפובליקת ויימר והיה הוגה בעל השפעה רבה בתחום הפילוסופיה של המשפט. בעניין השפעת הנציונל-סוציאליזם על מחשבתו ראו:

Ulfrid Neumann, "Naturrecht und Positivismus im Denken Gustav Radbruchs – Kontinuitäten und Diskontinuitäten", in Wilfried Härle, ed., "Vom Rechte, das mit uns geboren ist". *Aktuelle Probleme des Naturrechts* (Freiburg im Breisgau: Verlag Herder, 2007), pp. 11–32

גוטפריד זלומון למד אצל גאורג זימל בשטרסבורג ואחר כך היה עוזר של קרל מנהיים בפרנקפורט על הנהר מייין. בראשית תקופת רפובליקת ויימר הוא עבד כאחד העורכים בכתב העת של מרטין בובר, *Der Jude*. ראו:

Dirk Kaesler, "Salomon-Delatour, Gottfried", *Neue Deutsche Biographie* 22 (2005), pp. 393–394

כפי שכבר הזכרנו במסגרת תיאור פעילותו של ה-MGWJ, גם ב-*Der Morgen* יוחדה תשומת לב מיוחדת לשני נושאים: העיון מחדש בתולדות האמנציפציה ודיון שיטתי ביסודותיה של תיאולוגיה יהודית. בצורה ברורה יותר מאשר ה-MGWJ, שהתבסס במובהק על דיונים מדעיים מקצועיים, העמיד *Der Morgen* בימה לשאיפות הללו שכורכות יחדיו את הסיווג ההיסטורי של ההיסטוריה היהודית (גרמנית) הקרובה עם המציאות הפוליטית-חברתית, ובתוך כך גם מעלות את השאלה, כיצד על יהדות גרמניה לנהוג בנוגע לכך, כיצד אפשר בנסיבות הללו לחשוב את דמותה ולעצב אותה. עקב זאת נעשתה הערכתה של ההיסטוריה היהודית (גרמנית) לשאלה גורלית, שלא תבעה רק הבנה של תולדות האמנציפציה, אלא גם העלתה שוב ושוב את השאלה, עד כמה תהליכי השינוי הכרוכים בכך עיצבו את יהדות גרמניה וקבעו את דימויה העצמי. היינץ קלרמאן (Heinz Kellermann, 1910 – 1998), לדוגמה, תהה באוגוסט 1933 על "קץ האמנציפציה" מתוך התייחסות ישירה להווה. הוא הבחין בין "אמנציפציה חיצונית, המובנת כשוויון זכויות משפטי, כלכלי וחברתי", שאכן הקיץ עליה הקץ, ובין "האמנציפציה הפנימית" – שהיא "רגישות תרבותית ותחושת ביתיות" יהודית-גרמנית ספציפית – שבלי תלות בחשיבותה כתנאי מוקדם לזו החיצונית, עדיין לא הגיעה, ואסור שתגיע, "לקצה".⁶¹

איגנץ מייבאום (Ignaz Maybaum, 1897 – 1976), רב ומלומד ליברלי, בחן לעומק בנובמבר 1934 את החובה שצמחה מתוך "האמנציפציה הפנימית" הזאת ומוטלת על יהדות גרמניה.⁶² יהדות זו נושאת "שליחות יהודית" מובהקת, אשר אין חושבים אותה יותר – כמו, למשל, אצל הרמן כהן – מצידה האוניברסלי, בהתבסס על המונותאיזם האתי, אלא בתור שליחות יהודית פנימית אשר מחייבת התחדשות דתית.⁶³ זו צריכה להיות נקודת המוצא לחזרתה בתשובה של "יהדות ההשכלה" הגרמנית ולהפיכתה ל"יהדות אמונית".⁶⁴ בהתייחס לאתגר שמציב ההווה, מייבאום בוחר לו כסיסמה את **ישעיהו** כח טז, פסוק שתירגם בשתי דרכים שונות: "המאמין לא ינוס" וכן "המאמין לא יחיש".⁶⁵

סיכום

למרות ההשלכות הישירות שהיו להזרה ולשלילת הזכויות השיטתית של יהודי גרמניה על הדמויות הפעילות, על המוסדות ועל התשתיות המבניות של מדעי היהדות, העיתונות של מדעי היהדות הוסיפה לשרת בעיקר מטרה אחת

⁶¹ Heinz Kellermann, "Ende der Emanzipation?", *Der Morgen* 9.3 (1933–34), pp. 173–177. כאן, עמ' 176.

⁶² Ignaz Maybaum, "Die jüdische Geschichte des deutschen Judentums", *Der Morgen* 10.8 (1934–35), pp. 336–344.

⁶³ בעניין זה השוו:

David Novak, *The Election of Israel. The Idea of the Chosen People* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), pp. 50–77.

⁶⁴ Maybaum, "Die jüdische Geschichte des deutschen Judentums", p. 342.

⁶⁵ שם, עמ' 344.

ששמה לעצמה: לשמש פורום פומבי לחוקרים ולמחקרים שלהם. עם זאת, השבר היסודי שבפניו עמדו יהודי גרמניה, היה מוחשי גם במסגרת זו, אם בהתייחס לתנאי היסוד המבניים ואם בהתייחס לתכנים. עניין זה חל לא רק על שלושת כתבי העת שהוצגו כאן בהרחבה, ה-*MGWJ*, ה-*ZGJD* ו-*Der Morgen*, אלא גם על השנתון להיסטוריה יהודית ולספרות יהודית ועל הסקירות השנתיות של הסמינרים לרבנים. הסקירות הללו, למשל, דיווחו בקביעות על הגירתם מן הארץ של סטודנטים, של בוגרים ושל מרצים, ותיעדו הגבלות משפטיות ופיננסיות על פעילות ההוראה וכן שינויים בתוכניות הלימודים.⁶⁶ עם זאת, באשר להתפתחויות הנוגעות ל-*שנתון* יש לתת את הדעת על כך שכבר לפני 1933 הלך מצבו והתערער והוא עמד בפני קשיים פיננסיים ניכרים החל מסוף שנות העשרים של המאה העשרים, כמו הגוף שהוציא אותו לאור, "התאחדות האגודות להיסטוריה יהודית ולספרות יהודית" (*Verband der Vereine für jüdische Geschichte und Literatur*), הקשיים החריפו בשנות השלושים ולבסוף סיכלו כל אפשרות שכתב העת יראה אור בצורה סדירה. יציבותם היחסית של ה-*MGWJ* ו-*Der Morgen* בהשוואה ל-*שנתון* וכן גם למצבו של ה-*ZGJD*, מצביעה על חשיבותם של נותני חסות מוסדיים, שמאז ומתמיד היו מרכזיים להופעתם של פרסומים מקצועיים ממוקדים כל כך, ואולם כעת, נוכח המשבר הכלכלי – שהחל כבר עם פרוץ המשבר בכלכלה העולמית והתעצם בהתמדה עקב מדיניות ההדרה הנציונל-סוציאליסטית – לא היה אפשר עוד בלעדיהם.

כשבוחנים את העיתונות של מדעי היהדות בהקשר רחב, יש לציין כי בסופו של דבר מדובר בפורום אינטלקטואלי ולכן גם אליטיסטי בחלקו. עובדה זו באה לידי ביטוי גם בנתוני התפוצה: במקרה של ה-*MGWJ* הודפסו בשנות השלושים כ-1,800 עותקים מכל גיליון כפול, מספר קטן רק במעט מן הנתון המקביל בשנות העשרים. *Der Morgen* הגיע לכ-1,600 עותקים לכל גיליון, ולתפוצה שנתית נמוכה במקצת מ-20,000 עותקים, שהייתה אמנם קטנה במעט מן התפוצה השנתית של העיתון הציוני *Jüdische Rundschau* (30,000-25,000), אבל קטנה באופן ניכר מנתוני המהדורה של העיתון הליברלי *C.V.-Zeitung* (50,000-40,000).⁶⁷ אמנם נכון שהיקף השפעתה של

⁶⁶ כך, למשל, הסקירה השנתית של הסמינר בברסלאו משנת 1933 ציינה קורס הכנה למורים שרצו להגר לפלשתינה. ראו:

Jahresberichte des jüdisch-theologischen Seminars zu Breslau für das Jahr 1933, p. 6f

יותר מכך, ב-1934 צוין שתוכנית הלימודים הורחבה, מאחר ששיעורים דומים באוניברסיטת ברסלאו לא היו נגישים יותר. ראו:

Jahresberichte des jüdisch-theologischen Seminars zu Breslau für das Jahr 1934, p. 11

התנאים הפיננסיים של שלושת הסמינרים הובילו להקמתה של "אגודת חירום של המדע היהודי" (*Notgemeinschaft der jüdischen Wissenschaft*), שכמו יוזמות אחרות רבות כל כך ביקשה לדאוג להמשך קיומם של מוסדות יהודיים. פרטים על איסוף התרומות לאגודת החירום מצויים בעיזבוננו של הרב אמיל שורש (*Emil Schorsch*) מהעיר הנובר. ראו:

Emil Schorsch Collection, AR 21503; Box I; Folder 35-42 (MF 721, reel 2), Leo Baeck Institute

⁶⁷ נתוני התפוצה בפרקי הזמן האמורים לא היו מבוססים על קנה מידה אחיד, אלא הופקו ממקורות שונים מאוד זה מזה, ולכן יש להתייחס

אליהם בעירבון מוגבל בלבד. על פרק הזמן שבין 1933 ל-1938 ראו:

Diehl, Die jüdische Presse im dritten Reich, pp. 124-136

על נתוני ההדפסה של ה-*MGWJ* בשנות העשרים ראו הערה 9. הנתונים של *Der Morgen* לקוחים מקטלוג העיתונות של הפירמה Invalidendank Annoncen-Expedition GmbH מ-1929, עמ' 359.

העיתונות של מדעי היהדות היה מוגבל בלבד, אבל מבחינת החוגים המדעיים והאינטלקטואליים היא נשארה מקור התייחסות חשוב, כפי שניתן להסיק, למשל, מן העובדה שפרסומים כמו ה-*MGWJ* שמרו בהתמדה על יוקרתם הבינלאומית. על חשיבותו העצומה של כתב העת מברסלאו אפשר ללמוד גם מכך שהשיקולים להעברת בית המדרש הגבוה למדעי היהדות מברלין לאנגליה, כללו גם תוכנית להמשך הוצאתו לאור של ה-*MGWJ*.⁶⁸

חשיבותם של כתבי העת האמורים כפורומים אינטלקטואליים באה לידי ביטוי גם בחפיפות בשים לב למחברים שפירסמו בהם. תכופות נעשה שימוש ברשתות קשר אישיות ומוסדיות מבוססות, שלעיתים קרובות המשיכו להתקיים גם לאחר הגירתן של דמויות פעילות מסוימות. בה-בעת פעלו את פעולתן ההגבלות ההולכות וצומחות שהוטלו על מחברים יהודים, והביאו לידי סילוקם של עורכים, של עיתונאים ואף של חוקרים מתחומים רבים ומהותיים של הפובליציסטיקה הגרמנית. העיתונות היהודית, ובכללה כתבי העת המדעיים, נשארה בשביל רבים מחוץ לפובליציסטי בטוח ומוכר, ובשביל אחרים היא נעשתה למולדת פובליציסטית חדשה.

בהתייחס לתכנים, השינויים הדרמטיים-בחלקם שהתחוללו בתנאי היסוד הפוליטיים-חברתיים של החיים היהודיים בגרמניה, השתקפו בכתבי העת בדרכים שונות מאוד זו מזו, כפי שהראינו לעיל. ההתאמות הנרחבות ביותר נערכו ב-*Der Morgen*, דבר שהיה נעוץ בבירור באופיו של כתב העת. לכל המאוחר ב-1934 התגבש בו פורום, שבחן נושאים מדעיים בחינה מובהקת על רקע הדיונים החברתיים בני הזמן. ואולם החיבורים הרלוונטיים הטמיעו את הדיונים המקצועיים והציגו את התובנות שלהם יותר ויותר בצורת מסה דווקא. *Der Morgen*, כמוהו כ-*MGWJ* וכ-*ZGJD*, ייצג נאמנה את הנושאים המהותיים שקבעו את סדר היום של הדיון המדעי בשנות השלושים: העיון מחדש בתולדות האמנציפציה ובתיאולוגיה היהודית. בסופו של דבר, שתי התמות הללו היו כרוכות זו בזו בהידוק, וכפי שהראינו, בשום אופן לא הצטמצמו לתחומה של העיתונות של מדעי היהדות, אלא הכתיבו במידה רבה את סדר היום של הפובליציסטיקה היהודית-גרמנית של התקופה, כפי שהזכר בא לידי ביטוי הן בפרסום ספרים רלוונטיים והן בטקסטים שהופיעו בעיתונות היהודית הכללית.⁶⁹

Hoffmann, Schwartz, "Early but Opposed – Supported but Late", pp. 285–286 and pp. 301–304 ⁶⁸

⁶⁹ דוגמה מעניינת גם מבחינה תולדות המדע היא פרסום הדיסרטציה של יעקב כץ, **התהוותה של התבוללות היהודים בגרמניה והאידיאולוגיה שלה** (*Die Entstehung der Judenassimilation in Deutschland und deren Ideologie*), שבשנים 1934 עד 1937 פורסמה כסדרת מאמרים בירחון האורתודוקסי **נחלת צבי**, בכותרת שונה במקצת, "התהוותה של התבוללות היהודים והאידיאולוגיה שלה". הדיסרטציה הופיעה בדפוס ב-1935.